

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2021.i37.p.19

LYUDMYLA V. MISHCHENKO

Public Institution “Okhtyrka Town Museum of Local History” (Ukraine)

**OLEKSANDR TVERDOKHLIEBOV – HISTORIAN,
ETHNOGRAPHER, LITERATOR**

Abstract. *The article highlights the life and scientific achievements of Olexandr Tverdokhliebov (historian, ethnographer, writer, teacher, member of the Kharkiv Historical and Philological Society, archivist of the Kharkiv Historical and Philological Society, member of the project of the Ministry of Finance of the Russian Empire, dedicated to various studies activist, member of the Okhtyrka Enlightenment (1917–1918), whose scientific work on the history of Slobidska and Left-Bank Ukraine still remains on time and which significance of works for historical and regional scientific research on the history of Slobidska Ukraine. The manuscripts of the researcher, which are stored in the funds of the Okhtyrka Museum of Local Lore, archival institutions, confirming the exceptional importance of works for historical and regional scientific research on the history of Slobidska Ukraine, which are published and currently important nowadays.*

The historical essay “City of Akhtyrka” describes all aspects of life of the inhabitants of the provincial Slobozhansk city in Kharkiv province in the XIX century, where the author delineates the historical and geographical features of the city, its physical and geographical characteristics, settlement history and version of the origin of the city name. The industrial development of the city of Okhtyrka is illuminated in the work “The fate of the tobacco factory, established under Peter I in Akhtyrka”, where the historian described the socio-economic and production conditions of tobacco growing and tobacco production. In the research and description of Orthodox parishes, churches and monasteries of Okhtyrka district of Kharkiv province, which are described in the work “On the history of Skelsky monastery”. The author showed the formation of the monastery economy, in particular, its land tenure, which was an extremely important issue for the monastery, which was associated with the names of famous in the Left Bank of Ukraine family Shimonovsky, Hetmans I. Mazepa and I. Skoropadsky.

The creative work of the historian includes explorations dedicated to Kotelevshchina, where the author provided information about the geographical location, socio-economic development of the region; archaeological monuments, features and descriptions of Kotelva buildings.

Tverdokhlebov’s ethnographic studies for the purpose of collecting folklore material became the basis of scientific ideas, methods of collecting ethnographic materials. The researcher managed to record many songs, thoughts of blind people, lyre players, bandura players of Okhtyrka district, which were written from lyricists Glushchenko and Gordienko. Ethnographic explorations became the basis for writing the works “Old World Carnival”, “Popivna”, “From the Past and Present Povorsklania” and others. O. Tverdokhlebov as a participant in the project of the Ministry of Finance of the Russian Empire, which was devoted to the study of handicrafts in different regions, studied pottery, leather, blacksmithing, sailing of several districts of Kharkiv province, the results of which were published in the third issue “Proceedings of the Commission for the Study of Handicrafts of the Kharkiv Province of Akhtyrsky District” 1885, where handicraft tools and means, living and working premises of craftsmen of Boromlya, Okhtyrka, Kuzemin, Kotelva and other settlements were illuminated and demographic characteristics of artisans (marital status, surnames, etc.) were described, also economic side of crafts and many other important issues that contribute to an objective assessment of the then state of folk crafts in Slobozhanshchina were outlined. The researcher focuses on the economy, culture, life, handicrafts, education, spiritual heritage of Slobozhanshchina, which are reflected in the

work of the scientist “Hereditary Colonel”, “Akhtyrka city”, “Kotelva”, “The fate of the tobacco factory founded by Peter I in Akhtyrka”, “Century of Akhtyrsky district school (1790-1890)”, “Akhtyrsky district on the eve of the XIX century” etc.

Keywords: Historical biography, O.D. Tverdokhliebov, historical regionalism, historical local history, Okhtyrka (Akhtyrka), Slobidska Ukraine.

Citation. Mishchenko L.V. Oleksandr Tverdokhliebov – historian, ethnographer, literator. *Sumskyi istoryko-arkhivnyy zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XXXVII. 2021. Pp. 19-28. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2021.i37.p.19

МІЩЕНКО Л.В.

Комунальний заклад “Охтирський міський краєзнавчий музей”

ОЛЕКСАНДР ТВЕРДОХЛІБОВ – ІСТОРИК, ЕТНОГРАФ, ЛІТЕРАТОР

Анотація. У статті висвітлено життєвий шлях та представлено наукові здобутки Олександра Дмитровича Твердохлебова, творчий доробок якого з історії Слобідської та Лівобережної України донині залишається на часі. Актуалізовані опубліковані та рукописні праці дослідника, які зберігаються у фондах Охтирського міського краєзнавчого музею, архівних установах, що підтверджують непересічне значення праць для історико-регіональних наукових пошуків з історії Слобідської України.

В історичному нарисі “Город Ахтырка” охарактеризовано усі сторони життя мешканців провінційного слобожанського міста Харківської губернії XIX ст., де автором окреслено історико-географічні особливості міста, його фізико-географічну характеристику, історію заселення місцевості та версії про походження назви міста. Промисловий розвиток міста Охтирка висвітлено у праці “Судьба табачной фабрики, заведенной при Петре I-м в Ахтырке”, де історик описав соціально-економічні й виробничі умови вирощування тютюну та виробництво тютюнової продукції.

У дослідженні та описі православних приходів, храмів і монастирів Охтирського повіту Харківської губернії, що висвітлені у праці “К истории Скельского монастыря”, де описано формування монастирського господарства, зокрема, його землеволодіння, що було надзвичайно важливим питанням для монастиря, пов’язаного з іменами відомих на Лівобережній Україні родом Шимоновських, гетьманами І. Мазепою та І. Скоропадським.

Творчий доробок історика містить розвідки, присвячені Котелевщині, де автор подав відомості про географічне положення, суспільно-економічний розвиток краю; археологічні пам’ятки, особливості та описи забудови Котельви.

У центрі уваги дослідника – економіка, культура, побут, кустарні промисли, освіта, духовна спадщина Слобожанщини, що відображені у доробку ученого “Наследственное полковничество”, “Город Ахтырка”, “Котельва”, “Судьба табачной фабрики, основанной Петром I в Ахтырке”, “Столетие Ахтырского уездного училища (1790–1890 годов)”, “Ахтырский уезд накануне XIX века” та ін.

Ключові слова: історична біографістика, О.Д. Твердохлебов, історична регіоналістика, історичне краєзнавство, Охтирка, Слобідська Україна.

Цитування. Міщенко Л.В. Олександр Твердохлебов – історик, етнограф, літератор // Сумський історико-архівний журнал. №XXXVII. 2021. С. 19-28. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2021.i37.p.19

Історична біографістика – доволі популярний і актуальний напрям сучасних гуманітарних студій. Це засвідчують численні тематичні наукові конференції, теми дисертаційних досліджень, монографічні одноосібні і колективні моновидання чи їх серії, присвячені портретам осіб, котрі так чи інакше залишили слід в історії. На хвилі піднесення

уваги до життя пересічних людей і особистостей, що стало одним із проявів трансформаційних процесів змісту, зміни векторів розвитку історичної науки останніх десятиріч минулого століття, в Україні було засновано Інститут біографічних досліджень при Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського (1994 р.), обґрунтовано теоретико-методологічні засади біографістики як галузі знань (В.С. Чишко), започатковано щорічні біографічні читання й фахове наукове видання “Українська біографістика”. Кількісні показники інтересу до біографічного жанру доповнились із 2017 року бажанням визначати якісний рівень теоретичних і методологічних знахідок біографістики, що проявилось у заснуванні Українського біографічного рейтингу.

У центрі уваги фахівців історико-біографічного жанру здебільшого постаті “фасадного плану”. Однак незаперечним фактом є твердження про те, що неабияке значення для багатьох із них має оточення – родина, коло друзів, колеги, випадкові зустрічі і знайомства, які формують світогляд і визначають зміст повсякдення.

Олександр Дмитрович Твердохлебов належав до тих істориків, хто становив перше коло спілкування столичної професури і провінційної інтелігенції. Його праці друкувались у найпрестижніших тогочасних наукових і громадсько-політичних виданнях та виходили спеціальними накладами. Він був званою особою з-поміж професійних істориків і аматорів-краєзнавців, етнографів і літераторів, педагогів і садівників Слобожанщини.

Життєвий шлях історика, етнографа, літератора на сьогодні малодосліджений. Учитель із невеликого провінційного міста зробив значний внесок у дослідження історії й етнографії регіону, став відомим завдяки своїй творчій спадщині, архіву та бібліотеці, які значно постраждали і здебільшого втрачені під час окупації у роки Другої світової війни (Свердлов, 1991: 2).

Деяко з рукописів дослідника у різні роки відклатлось у фондах Охтирського міського краєзнавчого музею. Із-поміж них: етнографічна праця “Старосвітська масниця” (№КН 1256/ДР-110), “Попівна” (№КН 1256/ДР-110), етнографічний етюд “З минулого та сучасного Поворскляння”, записаний у 1906 році на основі багаторічних спостережень (№КН 1256/ДР-110), “Кришталева гора” (№КН 1257/ДР-507), “Литовка, Боголюбівка і Бакирівка” (№ КН 1255/ДР-506), “Федот” (№ КН 1256/ДР-110), “Столетие Ахтырского уездного училища (1790–1890 гг.)” (№ КН 1215/ДР-111), “Ахтырский уезд накануне XIX века (материалы для истории Ахтырщины)” (№ КН 1214/ДР-505) та ін. Крім рукописної спадщини, в музеї експонуються предмети побуту, особисті речі та зібрані в етнографічних експедиціях самостійно і спільно з відомим дослідником М. Сумцовим. Це, зокрема, фотопортрет О. Твердохлебова (№ КН 3537/ДР-208), кобза (№ КН 3615/ДР-285), ліра (№ КН 271/ДР-78) та ін.

Праць, присвячених історичу, обмаль, а ті, що є, фрагментарно представляють його життя й діяльність. Метою розвідки є актуалізація біографії та наукового спадку історика Слобідської України Олександра Твердохлебова.

О. Твердохлебов народився 17 жовтня 1840 року (Волис, 1962: 94). По закінченню історико-філологічного факультету Харківського університету більшу частину життя присвятив вчителюванню в Охтирському повітовому училищі та жіночій гімназії, дослужившись до чину колезького асесора й одержавши іменне дворянство. Однак ніколи не поривав контакти з університетом, був членом Харківського історико-філологічного товариства і його архіваріусом, брав активну участь у роботі комісії з вивчення кустарних промислів та етнографічних експедиціях М. Сумцова.

Членство О. Твердохлебова в українській Старій громаді (Варченко, 1995: 55) з осередком у Харкові додатково засвідчує суспільно-політичні вподобання, яскраво підтвердженні науковою, культурно-просвітницькою й освітньою діяльністю.

Відомо також, що по закінченню університету О. Твердохлебова залишили при університеті для здобуття наукового ступеню. Паралельно він викладав у Харківському повітовому училищі. Однак сімейний стан і обов'язок дбати про багатодітну родину стали на заваді реалізації амбітним науковим справам, хоча тривалий час дослідник продовжував "жити на два міста". Зауважмо, що О. Твердохлебов був одружений з Агнією Тимофіївною і разом пара виховувала семеро дітей: Марію, Лідію, Ніну, Анну, Дмитра, Тимофія та Лева. Саме ця обставина змушувала його постійно шукати додатковий заробіток, а також неодноразово просити про призначення стипендії дітям. Із журналу земських звітів, який зберігається у фондах Охтирського міського краєзнавчого музею, відомо, що в 1912 році О. Твердохлебов – "отставной учитель, коллежській ассесорь" (Земські звіти, 1912: 71), звертався до голови охтирських 48 чергових повітових земських зборів із проханням виділити кошти у розмірі 120 рублів на стипендію доньці Лідії, яка навчалась у Москві на фельдшерських курсах (ОМКМ. Ф. 10801/7. ДР. 987 Земські звіти, 1912: 73). А дещо раніше Олександр Дмитрович висловлювався із вдячністю за стипендію сину Дмитру у розмірі 180 рублів та просив додати їй залишок в розмірі 300 рублів, який не отримав син через призов до лав армії (Земські звіти, 1912: 73). Неабияк матеріальна скрута сім'ї і пояснює, на нашу думку, розважливість рішень О. Твердохлебова при визначенні життєвих орієнтирів і цінностей.

У 1870-х роках О. Твердохлебов полишив Харків і повернувся до батьківського дому в Охтирці, міста, де пройшла більша частина його життя. Жив він разом з родиною по вулиці Дворянській (нині провулок Юріївський) у місті Охтирка. Саме цьому місту він присвятив значний доробок праць, із-поміж яких: "Наследственное полковничество", "Город Ахтырка", "Судьба табачной фабрики, основанной Петром I в Ахтырке", "Столетие Ахтырского уездного училища (1790–1890 годов)", "Ахтырский уезд накануне XIX века" та ін.

В історичному нарисі з красномовною назвою "Город Ахтырка" О. Твердохлебов детально охарактеризував усі сторони життя мешканців провінційного слобожанського міста Харківської губернії XIX ст. (Твердохлебов, 1886: 636). Він зазначив історико-географічні особливості міста, описав його фізико-географічні характеристики, історію заселення місцевості та версії про походження назви міста. Докладно автор зупинився на описанні фортеці, міських споруд, храмів указанного відтинку часу, забудову міста згідно з розробленим містопорядною конторою генеральним планом. Олександр Дмитрович склав порівняльну характеристику Охтирки XVIII–XIX ст., виконав детальні описи будинків, вулиць, площ у 1880–1884 роках (Твердохлебов, 1886: 638), завдяки чому маємо важливе історичне джерело з мікроісторії міста.

Особливістю міста Охтирки був поділ його території на сотні. У нарисі О. Твердохлебов акцентував увагу, що поділ склався історично – від квартирування сотень Охтирського козацького полку, а також визначив чисельність дворів, мешканців кожної умовної територіальної одиниці, загалом усього населення міста. О. Твердохлебов детально охарактеризував торгівлю містечка, визначив кількість (більше 100 одиниць) і характеристики торговельних (бакалійних, галантерейних, мануфактурних) лавок (Твердохлебов, 1886: 640).

Значну увагу приділено сільському господарству та місцевим промислам. Також у нарисі подано характеристику релігійної громади міста за конфесійною ознакою, доповнену статистичними даними, згідно з якими станом на 1885 р. в Охтирці було 10 культових споруд, з яких 9 – публічних, 1 – закритого типу при тюремному замку (Мотренко, 1999: 4).

Окремо Олександр Дмитрович студював історію Охтирського Свято-Троїцького монастиря від часу його заснування в 1654 році й до кінця XIX ст., присвятивши цьому

спеціальне дослідження (Твердохлебов, 1886). З нього стало відомо про поетапну розбудову монастиря: від кількох будівель для служіння, трапези і келій до широкої обслуговуючої інфраструктури – готелю, лікарні, каплиць, тощо. Особливу увагу дослідник приділив ремісничим заняттям охтирських ченців, зокрема іконопису, слюсарству, бондарству, столярству, бджільництву, млинарству та іншим ремеслам (Твердохлебов, 1886). Знайшлося місце в нарисі й для опису монастирської місцевості, зокрема печер монастиря, гrotів Доброславівської та Монастирської гір.

Промисловому розвитку міста присвячено працю О. Твердохлебова “Судьба табачної фабрики, заведеної при Петре I-м в Ахтырке”, де історик описав соціально-економічні й виробничі умови вирощування тютюну та виробництво тютюнової продукції.

Цінною в доробку О. Твердохлебова вважаємо працю “Ахтырский уезд накануне XIX столетия”. Унікальний опис сіл Охтирського повіту, складений невідомим автором у 1799 р., потрапив до рук Твердохлебова випадково, під час здійснення ним покупок у місцевій крамниці. Придбаний Олександром Дмитровичем товар був загорнутий у рукопис, де неповністю збережені зошити оригіналу містили історико-статистичні відомості про Охтирку. Такі відомості надавалися волосними правліннями Охтирському нижньому земському суду на замовлення Слобідсько-Українського губернського правління. Опис був збережений дослідником і на сьогодні перебуває в бібліотеці Державного архіву Сумської області (ДАСО, Ф. 9 (с.1). Т.26. Спр.7828. 51 арк.). Завдяки цьому документу досліднику вдалося уточнити статистичні дані про зміни в соціальній структурі міського населення та окремі факти з історії населених пунктів повіту.

Багато уваги О. Твердохлебов приділяв дослідженню та опису православних приходів, храмів і монастирів Охтирського повіту Харківської губернії. Так, у 1886 р. у журналі “Киевская старина” було опубліковано історичну розвідку “К истории Скельского монастыря”, пов’язаного з іменами відомих на Лівобережній Україні родом Шимоновських, гетьманами І. Мазепою та І. Скоропадським (Мотренко, 1999: 4). У праці описано формування монастирського господарства, зокрема, його землеволодіння, що було надзвичайно важливим питанням для монастиря.

Зауважмо також, що є в творчому доробку історика й присвяти рідному місту батьків – Котельві. У 1888 році в “Харьковском сборнике” до літературно-наукового додатку “Харьковский календарь” було надруковано розвідки, присвячені Котелевщині, де автор подав відомості про географічне положення, суспільно-економічний розвиток краю; археологічні пам’ятки, особливості та описи забудови Котельви (Твердохлебов, 1888: 11).

Тривале, понад півстолітнє, учителювання О. Твердохлебова в місцевому повітовому училищі й жіночій гімназії, визначило ще один напрям його наукових інтересів – історія освіти, репрезентованої рядом навчальних закладів міста. Ідеться про чоловічу й жіночу гімназії, духовне повітове, міське, жіноче Комісарова-Костромське училища, початкові церковно-приходські школи (Твердохлебов, 1885: 645).

Окреме дослідження О. Твердохлебов присвятив Охтирському повітовому училищу “Столетие Ахтырского уездного училища (1790–1890 годов)”, яке побачило світ 1893 р. у Харкові (Твердохлебов, 1893: 51). Дослідник описав навчально-матеріальну базу, викладацький склад та еволюційні особливості трьох типів освітніх установ: малого народного училища (1790–1806 рр.); двокласного (1806–1834 рр.) і трикласного повітового училища (1834–1890 рр.). Завдяки акумульованому емпіричному матеріалу праця О. Твердохлебова є важливим джерелом з історії освітніх закладів Слобідської України (Твердохлебов, 1885: 649).

Важливою сторінкою в науковій творчості О. Твердохлебова є етнографічні студії, зокрема кустарні промисли і фольклор. Університетські стіни й спільні інтереси сприяли зміцненню контактів із дослідником-початківцем М. Сумцовим. Їх університетська дружба триватиме упродовж усього життя і звершиться багатьма спільними проєктами.

Неодноразові етнографічні експедиції Слобожанщиною із метою збору фольклористичного матеріалу єднали М. Сумцова й О. Твердохлебова, який цікавився етнографічною тематикою та народною творчістю. Спільні захоплення стали основою спілкування та листування між ними, а їх вислідом були не лише обмін емоційними враженнями, але й науковими ідеями, обговорення методик збирання етнографічних матеріалів, зокрема опитування при посередництві періодики та більш дієвого, на думку О. Твердохлебова, – “личного ознакомлення, по возможности тщательного” (Скирда, 2016). Йому вдалося зафіксувати багато пісень, дум сліпців, лірників, бандуристів Охтирського повіту. Значну частину з них було записано від лірників Глушенка та Гордієнка. Фольклористична діяльність О. Твердохлебова була високо поцінована М. Сумцовим.

У додатку до звіту етнографічної експедиції по Охтирському та частині Лебединського повітів (серпень 1901 року) М. Сумцов писав: “Я проехал вдоль Ахтырского уезда с севера на юг, от Боромли до Млинков и часть Лебединского уезда (Михайловка и Межирич). При покупке предметов мне оказали содействие К.И. Шиманов, А.Д. Твердохлебов, С.Н. Грищенко, священ. Д. Попов и в особенности В.С. Долженкова, которыми приношу при сем искреннюю благодарность. Непосредственное обращение к лицам, кои могут оказать полезные услуги” (Скирда, 2016).

У листах до М. Сумцова О. Твердохлебов наголошував на труднощах публікації своїх праць з історії та етнографії, “так как обычно термозит появление в свет такого типа работ скудостью денежных средств” (Волис, 1962: 95). Бідування дослідника стало на заваді реалізації багатьох творчих проєктів. Знаючи про фінансові обмеження колеги, М. Сумцов клопотав перед редакцією журналу “Киевская старина” з тим, щоб оприлюднити на його шпальтах низку розвідок О. Твердохлебова.

У 1883–1905 рр. на сторінках відомого історико-етнографічного та літературного часопису було опубліковано 12 праць: “Покровская церков в г. Переяславле” (1883 р.), “К истории Скельского монастыря”, “Эпизоды из предсмертной борьбы Запорожья за целостность своих владений”, “Судьба табачной фабрики, заведенной при Петре I в Ахтырке”, “Традиционный промысел харьковских козачей” (всі – за 1886 р.), “Наследственное полковничество (Переписка по поводу борьбы двух полковничьих родов за полковничий ранг)” (1887 р.), “Инструкция войсковому канцеляристу Григорию Губчицу, отправленному в Санкт-Петербург за делами малороссийскими” (1888 р.), “К литературной истории рассказа “Вусы” (1890 р.), “Осколки старины в Зеньковском уезде” (1905 р.) та ін. Етнографічні розвідки стали основою для написання праць “Старосвітська масниця”, “Попівна”, “З минулого та сучасного Поворскляння” ін.

О. Твердохлебов брав участь також у проєкті міністерства фінансів Російської імперії, присвяченого вивченню кустарних промислів різних регіонів. Об’єктами його студій стали гончарство, шкурництво, ковальство, плахотництво кількох повітів Харківської губернії. Результати досліджень були оприлюднені у третьому випуску “Трудов комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии Ахтырского уезда” за 1885 рік.

Зокрема у розділі “Гончарство” описано сировинну базу регіону, асортимент глиняних виробів, ремісничі інструменти і засоби, житлові й робочі приміщення гончарів Боромлі, Охтирки, Куземина, Котельви та ін. населених пунктів, а також демографічні

характеристики ремісників (родинний стан, прізвища тощо) (Твердохлебов, 1885: 52). До того ж, Олександр Дмитрович дослідив економічну сторону промислу та багато інших важливих питань, які сприяють об'єктивній оцінці тогочасного стану гончарного кустарного промислу на Слобожанщині. О. Твердохлебов з'ясував чинники занепаду промислу (Твердохлебов, 1885: 53) та зробив припущення про перехід гончарів до пічних і цегляних робіт. За подібною схемою дослідник описав шкурництво, його історію, стан та види (чинбарство, лимарство, кушнірство); кількість господарів, найманих працівників і учнів, задіяних у промислі, найбільш відомих оптових торговців сировиною, особливості збуту виробів тощо (Твердохлебов, 1885: 57).

У зібраних матеріалах про ковальство Олександр Дмитрович охарактеризував сільські й міські кузні, їх працівників, назви виробів, сировинну базу, а серед причин занепаду промислу вказав на розвиток транспортного сполучення, зокрема залізничного, що створювало можливість безперешкодно купувати мануфактурні вироби і, відповідно, детермінувало відтік замовників і зменшення попиту на місцеву ремісничу ковальську продукцію.

Важливе місце з-поміж ремесел О. Твердохлебов присвятив плахотництву (Твердохлебов, 1885: 57). Шляхом особистого опитування майстринь дослідник з'ясував традиції промислу, портрет замовників і ремісничих, ринки збуту, детально описав ткацький верстат і тканина плахт, виготовлення природних барвників для фарбування ниток тощо.

О. Твердохлебову випала нагода стати активним учасником етнографічної виставки, що була розгорнута в Харкові до XII археологічного з'їзду. На відміну від подібних виставок на харківській уперше було представлено, крім відділів археологічних старожитностей і мистецьких зібрань, спеціальний відділ етнографічних пам'яток. У підготовці виставки взяли участь професор М. Сумцов та його колеги: О. Твердохлебов, А. Краснов, Б. Познанський, О. Покровський, В. Бабенко, О. Радакова, М. Халанський та ін. Зібрані предмети нараховували 1490 одиниць зберігання і експонувалися у 26 відділах експозиції (Мандебура, 2011: 73). На запрошення М. Сумцова О. Твердохлебов став не лише учасником, але й організатором цієї виставки, представивши предмети власної колекції, зокрема моделі ремісничих верстатів (ткацьких); побутові речі (рожок для нюхання тютюну, люлька, посуд, скатертини); гончарну колекцію (полив'яні миски та миски без поливи, форми для квітів, глечики); зібрання одягу (головні убори (очіпки, шапки)) і плетене взуття та ін.

Цінною частиною зібрання О. Твердохлебова стали малюнки на краєзнавчу тематику, виконані фарбами (акварель) та олівцем художниками Г. Овчаренком ("Розлив річки Ворскли біля Охтирки", "Гора Замок в містечку Куземин", "Шлях Полтаво-Зіньківський, близ Диканьки", "Село Глибоке", "Село Глибне, Сумського повіту", "Млин в с. Глибне", "Саж у Диканьці", "Типи до ілюстрацій з твору "Похвальна грамота" Миколи Гоголя") та С. Васильківським ("Отара в степу", "Старий панський будинок в селі Молодилівщина, Миргородського повіту", "Хата і колодязь", "Кобзар, співаючий псалми біля входу в монастир" (Лубни), "Річка Сіверський Донець", "Ярмарок", "Вітряки", "Слобода Черкаська Лозова", "Кобзар з поводитирем") (Каталог виставки XII археологічного с'їзду, 1902: 63). П'ятнадцятий відділ виставки представлений фотографіями Твердохлебова, які були передані в дарунок етнографічному музею при історико-філологічному товаристві (Каталог, 1902: 65).

Визначною подією культурного життя став XII археологічний з'їзд, що проходив 15–27 серпня 1902 року в Харкові. На думку фахівців, він відіграв важливу роль у контексті становлення національної ідентичності, розвитку краєзнавства, об'єднання наукової

спільноти (Каковкіна, 1998). Із-поміж його учасників був і О. Твердохлебов, який узяв участь в обговоренні дискусійних питань з історії археології Слобожанщини.

Від самого моменту заснування О. Твердохлебов був членом Харківського історико-філологічного товариства (ХІФТ), створеного в 1876 році для сприяння, організації, координування та популяризації досліджень з історії, філології, етнографії, фольклористики, культурології, філософії. При цьому товаристві з 1880 року існував історичний архів, де упорядкування документів очолили Д. Багалій та П. Єфименко. До архівної роботи було залучено молодих викладачів і стипендіатів, котрі проходили в університеті підготовку до професорського звання. Із-поміж них значився і О. Твердохлебов, який згодом, із жовтня 1886 року по травень 1887 року, був архіваріусом архіву ХІФТ. У 1904 році О. Твердохлебов передав значну кількість своїх праць товариству.

Він був невтомним трудівником, людиною “однієї справи на все життя”. Зовсім не випадково М. Сумцову в листі до нього написав: “Намерен составить две книжечки, одну про Ахтырский уезд, а другую только про Боромлю. Вот я и хочу вас вставить в первую книжечку, когда буду говорить о достопочитаемых уроженцах и деятелях Ахтырского уезда” (Волис, 1962: 97). Поціновувачем творчості О. Твердохлебова був також і Д. Багалій, який активно послуговувався його працями при написанні “Історії Слобідської України”. Ідеться, зокрема про такі розвідки: “Наследственное полковничество”, “Судьба табачной фабрики, основанной Петром I в Ахтырке”, “Ахтырский Свято-Троицкий монастырь” та ін. (Багалій, 1990)

Коло інтересів дослідника було досить широким. В окремих біографічних довідках згадується про нього як садівника. Справді, його тематичні праці із садівництва, опубліковані в “Сельскохозяйственном листке” (Курськ), “Хуторянині”, “Южнорусской сельскохозяйственной газете”, “Русском садоводстве”, “Земледельческой газете” та ін. виданнях, цьому підтвердження (Метка, 2010: 4). Олександр Дмитрович активно займався програмою із “громадської агрономії”, яка передбачала співпрацю із земством щодо розроблення курсів читань і бесід, відбору літератури та наочних посібників, підготовка лекторів, забезпечення просвітницької діяльності, організації виставок тощо (Земські звіти, 1912: 75). Програма популяризувала знання із садівництва, ягідництва, квітникарства та заохочувала господарників запозичувати передовий досвід агрономії. Пізніше квітникарство стало захопленням життя його доньки – Марії Олександрівни.

В останні роки свого життя Олександр Дмитрович – активний громадський діяч, член охтирської “Просвіти” (1917–1918рр.) (Варченко, 1990: 55). Помер О. Твердохлебов 31 серпня 1918 року (Кучмай, 1968: 2). Похований на центральній алеї Соборного кладовища м. Охтирка. На вшанування пам’яті Олександра Твердохлебова розпорядженням міського голови м. Охтирка “Про перейменування та повернення історичних назв площ, вулиць і провулків у місті Охтирка” № 24-р від 27.01.2016 р. вулицю імені Крупської перейменовано на честь історика рідного краю.

Життя О. Д. Твердохлебова уособлює історичні особливості другої половини ХІХ – початку ХХ ст., коли провінційна інтелігенція зайняла активну громадянську позицію, стала засновником і провідником ідеї наукових товариств, учасником польових експедицій, автором неординарних, самобутніх розвідок з історичної регіоналістики, етнографії, мистецтвознавства та ін. галузей знань, розвиток яких набирив обертів. Його творчий спадок може бути залучено до розробки тематичних музейних проєктів. Праці Олександра Дмитровича Твердохлебова і донині не втратили актуальності. Водночас науковому спадку творчої особистості не приділено належної уваги, що й зумовлює потребу в подальших студіях.

Література:

- ОМКМ – Архів “КЗ “Охтирський міський краєзнавчий музей”.
 Багалій, 1990 – *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. Харків: Основа, 1990. 256 с.
 Варченко, 1999 – *Варченко І.Г.* Олександр Дмитрович Твердохлібов – краєзнавець Слобожанщини та Полтавщини: матеріали 3-ої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції 1999, 7–8 грудня 1999, Суми / СумДПУ ім. А.С.Макаренка. Суми, 1999. С. 55.
 Волис, 1962 – *Волис В.И.* Александр Дмитриевич Твердохлебов – краевед и этнограф // Краеведческие записки Ахтырского краеведческого музея. 1962. Т. 3. С. 94–97.
 ДАСО – Державний архів Сумської області.
 Каковкіна, 1998 – *Каковкіна О. М.* Археологічні з’їзди другої половини XIX – початку XX ст. в Україні: наук. та суспільно-політ. аспекти: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпр. нац. ун-т ім. О. Гончара. Дніпропетровськ, 1998. 216 с.
 Каталог, 1902 – Каталог выставки XII-го археологического съезда (в Харькове). Этнографический отдел. Харьков: Паровая тип. и литогр. М. Зильберберг и с-вья. III, 1902. С. 63–65.
 Кучмай, 1968 – *Кучмай М.* Його звдячність згадують // Прапор перемоги. 1968. №100. С. 2.
 Мандебура, 2011 – *Мандебура О.* Микола Сумцов і проблеми соціокультурної ідентичності: монографія. Київ, 2011. 273 с.
 Мегера, 2016 – *Мегера С.* Охтирка в особистостях // Лідер. 2016. №35. С.17.
 Метка, 2010 – *Метка Л.* Гончарство Слобідської України у другій половині XIX – першій половині XX століття: асортимент та збут виробів // Етнічна історія народів Європи. 2010. Вип. 33. С. 27–32.
 Мотренко, 1999 – *Мотренко М.* Скельський монастир // Вишневий цвіт. 1999. №81/83/85. С. 4.
 Поліщук, 2010 – *Поліщук М.* Охтирська гімназія крізь призму часу // Лідер. 12 квітня, 2010. №19. С. 3.
 Свердлов, 1991 – *Свердлов Г.* Краєзнавець О.Д.Твердохлібов // Прапор перемоги. 1991. № 4. С. 2–4.
 Скирда, 2016 – *Скирда І.М.* XII Археологічний з’їзд: передумови, перебіг подій, історичне значення: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2016. 271 с.
 Твердохлебов, 1885 – *Твердохлебов А.* Кустарные промыслы в Ахтырском уезде // Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. Харьков, 1885. Вып. III. С. 50–57.
 Твердохлебов, 1885 – *Твердохлебов А.Д.* Гончарный промысел в Ахтырском уезде в 1881 году // Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. Харьков, 1885. Вып. III. С. 1–52.
 Твердохлебов, 1885 – *Твердохлебов А.Д.* Город Ахтырка // Харьковский календарь на 1886 год. Харьков, 1885. С. 636–651.
 Твердохлебов, 1885 – *Твердохлебов А.Д.* Судьба табачной фабрики в Ахтырке // Киевская старина. 1885. Т. XVI. С. 179–189.
 Твердохлебов, 1886 – *Твердохлебов А.Д.* Ахтырский Свято-Троицкий монастырь // Харьковский сборник: литературно-научное приложение к «Харьковскому Календарю» на 1887 г. Вып. 1-й. Харьков, 1886. С. 81–86.
 Твердохлебов, 1888 – *Твердохлебов А.Д.* Котельва // Харьковский сборник. Харьков, 1888. Вып. 2. С. 113–130.
 Твердохлебов, 1893 – *Твердохлебов А.Д.* Столетие Ахтырского уездного училища (1790–1890 гг.). Харьков, 1893. 51 с.

References:

- ОМКМ – Archiv “KZ “Ohtyrskij miskij krayeznavchij muzej” [Okhtyrka City Museum of Local Lore]. [in Russian].
 Bahalij, 1990 – Bahalij D.I. Istoriya Slobidskoyi Ukrayiny [The History of Slobidska Ukraine]. Xarkiv: Osнова, 1990. 256 p. [in Ukrainian].
 Varchenko, 1999 – *Varchenko I.H.* Oleksandr Dmytrovych Tverdokhlibov – krayeznavec Slobozhanshhyny ta Poltavshhyny [Oleksandr Dmytrovych Tverdokhlibov – a local historian of Slobozhanshyna and Poltavshhyna]: materialy 3-oyi Sumskoyi oblasnoyi naukovoї istoriko-krayeznavchoyi konferenciї. Sumy, 1999. P. 55. [in Ukrainian].
 Volis, 1962 – *Volis V.I.* Aleksandr Dmitrievich Tverdokhlebov – kraeved i etnograf [Aleksandr Dmitrievich Tverdokhlebov – a local historian and ethnographer] // Kraevedcheskie zapiski Akhtyrskogo kraevedcheskogo muzeya. 1962. T. 3 P. 94–97. [in Russian].
 DASO – Derzhavnyj archiv Sumskoyi oblasti [State Archive of Sumy Region]. [in Russian].
 Kakovkina, 1998 – *Kakovkina O. M.* Arheolohichni zvyzdy drugoyi polovyny XIX – pochatku XX st. v Ukrayini: naukovyi ta suspilno-politychnyi aspekty [Archeological Congress of the II half XIX – beginning of the XX c. in Ukraine: scientific and socio-political aspects]: dys. kand. ist. nauk: 07.00.01 / Dnibr. nac. un-t im. O. Gonchара. Dnipropetrovsk, 1998. 216 p. [in Ukrainian].
 Katalog, 1902 – Katalog vystavki XII-go arkeologicheskogo sezda (v Kharkove). Etnograficheskij otdel [Catalog of XII Archeological Congress Exposition (in Kharkov). Ethnography Department]. Kharkov: Parovaya tip. i litogr. M. Zilberbergi s-vya. III, 1902. P. 63–65. [in Russian].
 Kuchmaj, 1968 – *Kuchmaj M.* Jogo z vdyachnistyu zgaдуyut [He is remembered thankfully] // Prapor peremohy. 1968. №100. P. 2. [in Ukrainian].

- Mandebura, 2011 – *Mandebura O.* Mykola Sumczov i problemy sociokulturnoyi identychnosti [Mykola Sumtsov and socio-cultural identity problems: monography]: monografiya. Kyiv, 2011. 273 p. [in Ukrainian].
- Mehera, 2016 – *Mehera Ye.* Okhtyrka v osobystostyah [Okhtyrka in Personalities] // *Lider*. 2016. №35. P.17. [in Ukrainian].
- Metka, 2010 – *Metka L.* Honcharstvo Slobidskoyi Ukrayiny u druhij polovyni XIX – pershij polovyni XX stolittya: Asortyment ta zbut vyrobiv [Pottery of Slobidska Ukraine in the second half of the XIXth – first half of the XXth centuries: range and sales of products] // *Etnichna istoriya narodiv Yevropy*. 2010. Vyp. 33. P. 27–32. [in Ukrainian].
- Motrenko, 1999. – *Motrenko M.* Skelskyj monastyr [Skelskyi monastery] // *Vyshnevyy czvit*. 1999. № 81/83/85. P. 4. [in Ukrainian].
- Polishhuk, 2010 – *Polishhuk M.* Okhtyrska himnaziya kriz pryzmu chasu [Okhtyrka gymnasia through the prism of time] // *Lider*. 12 kvitnya, 2010. № 19. P. 3. [in Ukrainian].
- Sverdlov, 1991 – *Sverdlov G.* Krayeznavec O.D. Tverdokhlebov [A local historian O.D. Tverdokhlebov] // *Prapor peremogy*. 1991. № 4. P. 2–4. [in Ukrainian].
- Skyrda, 2016 – *Skyrda I.M.* XII Archeolohichnyj z'yizd: peredumovy, perebig podij, istorychne znachennya [XII Archeolohical Congress: background, course of events, historical meaning: dissertation by cand. of hist. sciences: 07.00.02]: dys. kand. ist. nauk: 07.00.02 / Kharkiv. nac. un-t im. V. N. Karazina. Kharkiv, 2016. 271 p. [in Ukrainian].
- Tverdokhlebov, 1885 – *Tverdokhlebov A.* Kustarnye promysly v Akhtyrskom uezde [Handicrafts in Akhtyrsky district] // *Trudy komissii po issledovaniyu kustarnikh promyslov Kharkovskoy gubernii*. Kharkov, 1885. Vyp. III. P. 50–57. [in Russian].
- Tverdokhlebov, 1885 – *Tverdokhlebov A.D.* Honcharnyy promysel v Akhtyrskom uezde v 1881 godu [Pottery in the Akhtyrsky district in 1881] // *Trudy komissii po issledovaniyu kustarnikh promyslov Kharkovskoy gubernii*. Kharkov, 1885. Vyp. III. P. 1–52. [in Russian].
- Tverdokhlebov, 1885 – *Tverdokhlebov A.D.* Gorod Akhtyrka [Akhtyrka town] // *Kharkovskiy kalendarna 1886 god*. Kharkov, 1885. P. 636–651. [in Russian].
- Tverdokhlebov, 1885 – *Tverdokhlebov A.D.* Sudba tabachnoy fabryki v Akhtyrke [The fate of the tobacco factory in Akhtyrka] // *Kievskaya starina*. T. XVI. Kiev, 1885. P. 179–189. [in Russian].
- Tverdokhlebov, 1886 – *Tverdokhlebov A.D.* Akhtyrskiy Svyato-Troitskiy monastir [Akhtyrsky Holy Trinity Monastery] // *Kharkovskiy sbornik: literaturno-nauchnoe prilozhenie k «Kharkovskomu Kalendaryu» na 1887 g.* Vyp. 1-y. Kharkov, 1886. P. 81–86. [in Russian].
- Tverdokhlebov, 1888 – *Tverdokhlebov A.D.* Kotelva [Kotelva] // *Kharkovskiy sbornik*. Kharkov, 1888. Vyp. 2. P. 113–130. [in Russian].
- Tverdokhlebov, 1893 – *Tverdokhlebov A.D.* Stoletie Akhtyrskogo uezdnogo uchilishcha (1790–1890 gg.) [Centenary of the Akhtyrka district school (1790–1890).]. Kharkov, 1893. 51 p. [in Russian].